

УДК 316.334:7

Могдальова І.В.

СПЕЦИФІКА СТАНОВИЩА ТА РОЗВИТКУ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ В СОЦІАЛЬНІЙ СТРУКТУРІ ЦЕНТРАЛЬНОЇ ЄВРОПИ ХІХ-ХХ СТ.

Дана стаття аналізує інтелігенцію Центральної Європи як феномен культури, громадського життя, який не мав аналогів у Західній Європі. Визначено, що у центральноевропейському інтелігентові переплітаються риси найрізноманітніших епох, утворюючи специфічний синтез національного та глобального, архаїчного та постмодерного. Інтелігенція Центральної Європи ХІХ-ХХ ст. займала важливу соціокультурну нішу, яка не обмежувалася науковою або художньою діяльністю. Починаючи з середини ХІХ ст., центральноевропейська інтелігенція вважала себе послідовником історичної місії дворянства, хранителькою національної ідеї, культури, мови, традиції.

Ключові слова: інтелігенція, суспільство, культура, легітимізація інтелігенції, соціальна верства.

Данная статья анализирует интеллигенцию Центральной Европы как феномен культуры, общественной жизни, который не имел аналогов в Западной Европе. Выявлено, что в центральноевропейском интеллигенте переплетаются черты самых разных эпох, образуя специфический синтез национального и глобального, архаического и постмодернистского. Интеллигенция Центральной Европы ХІХ-ХХ вв. занимала важную социокультурную нишу, которая не ограничивалась научной или художественной деятельностью. Начиная с середины ХІХ в., центральноевропейская интеллигенция считала себя продолжателем исторической миссии дворянства, хранительницей национальной идеи, культуры, языка, традиций.

Ключевые слова: интеллигенция, общество, культура, легитимизация интеллигенции, социальная прослойка.

This article analyzes the intellectuals of Central Europe as a cultural phenomenon, of social life, which was not unique in Western Europe. It has been revealed that in Central European intellectuals intertwined features of different epochs, forming a specific synthesis of national and global, archaic and post-modern. Central European intellectuals of ХІХ-ХХ centuries occupied an important socio-cultural niche that was not limited to scientific or artistic activity. Since the middle of the ХІХ c.

Central European intellectuals considered themselves as the successor of historical mission of the nobility, the guardian of the national idea, culture, the language and traditions.

Key words: *intellectuals, society, culture, legitimization of intellectuals, social interlayer.*

Починаючи з ХІХ ст., у концептуальному вимірі зберігається певна відмінність між поняттями «інтелектуали» та «інтелігенція». Особливо помітним це розрізнення є для дискурсивного простору Центральної Європи, у якому інтелігенція (на відміну від інтелектуалів) в силу різних історичних обставин виконувала провідну соціальну й політичну роль. Саме ця спільнота, починаючи з цього періоду, є головним актором історичних змін у всіх галузях суспільного життя, часткової модернізації, важливість якої почали усвідомлювати на перетині ХІХ–ХХ ст. різні соціальні групи. На відміну від Західної Європи, де головними акторами суспільного життя були бюргер та громадянин, як носії вільного публічного й приватного простору, у Центральній Європі таку роль грає інтелігенція, важливість якої для центральноєвропейських суспільств пов'язується з достатньо високою роллю у католицьких суспільствах освіти та виховання.

Так, у польському суспільстві традиціоналізм відтворювався упродовж усього періоду соціалізму, що поєднувався тут з приватною власністю в сільському господарстві, відносною стабільністю складу сільського населення, але ще і з величезним впливом католицизму і католицької церкви. У Польщі досить недовго сфера суспільної свідомості жорстко регулювалася католицькою політичною владою. Вже з середини ХХ ст. соціальна свідомість отримує відносну незалежність від впливу політики на життя народу. У порівнянні з іншими державами центрального регіону Європи, Польща завжди була найбільш відкритою зовнішньому, у тому числі західному світу. У той же час, “бунтарський” робочий клас і активна опозиція інтелігенції комуністичному режиму служили гарантами збереження і посилення національно-духовної ідентичності поляків.

Центральна Європа у зазначений час є найбільш відсталою частиною континенту. Але, хоча вона йде шляхом розвитку Заходу з деякою затримкою, проте вона має свої особливості. Специфічний соціальний розвиток Центральної Європи викликав до життя і відповідні політичні структури. Наприклад, виникнення лібералізму пов'язано з функціонуванням середнього прошарку. Йдеться про центральноєвропейського робітника, аграрний рух, соціал-демократію та пов'язаних з нею профспілками. У цих випадках відмінності із

Заходом очевидні: ні аграрний, ні соціалістичний рухи німецького типу тут не виникли. Але істотні відмінності є і в співвідношенні зі Сходом: тоді як в Центральній Європі ці рухи автентичні в тому сенсі, що їх організаторами у більшості випадків є інтелігенція, на Сході Європи ці рухи очолюють робітники та селяни.

Центральна Європа, порівняно із Західною, була в економічному та соціальному відношенні депресивним регіоном, адже тут у повному обсязі упродовж тривалого історичного часу не існувало сталих цивілізаційних інститутів, приватної власності та вільного ринку, які історично розглядаються як базові інструментарії суспільного прогресу. Понад те, за своїм економічним та політичним впливом, центральноєвропейські приватні власники значно поступалися своєму аналогу в Західній Європі й практично не впливали на трансформацію суспільних процесів.

Це було пов'язано, як слушно зазначає англійський соціолог польського походження З. Бауман, з досить міцним історичним фундаментом традиційного суспільства, відповідно до якого «виробництво та розподіл підкоряються правилам родинних відносин, корпоративним солідарностям, релігійним ритуалам та ієрархічній системі життєвих патернів» [1, с. 61]. За такого консервативного соціально-економічного каркасу достатньо тривалий час зберігалася панування феодальних державних інститутів та годі було й думати про створення необхідних умов для бізнес-спільнот, ціннісних орієнтирів, заснованих на виборі вільної моделі поведінки та економічної активності різних соціальних груп.

Принциповою рисою центральноєвропейської соціальності була легітимізація інтелігенції як важливого автентичного морально-нормативного інституту, що знаходить своє підтвердження не тільки в літературі XIX, але й XX ст. Ю. Кока зазначає, що «Польща, Чехія та інші країни цього регіону завжди зберігали повагу до моральних цінностей, а відтак роль інтелігенції полягала не стільки у виконанні якихось професійних обов'язків, а радше у постійному збереженні суспільних людських чеснот та гуманістичних нормативів» [8, с. 53].

З середини XIX ст. міська інтелігенція, що формувалася у Центральній Європі, вважала себе продовжувачем історичної місії дворянства, хранителькою національної ідентичності, культури, мови, традицій. Вона брала на себе роль громадського лідера, відповідального за долю національного розвитку, трансляцію специфічної системи цінностей із покоління в покоління. Інтелігенція сприймала себе як особливу, харизматичну верству суспільства. Інтелігенція Центральної Європи фактично зайняла соціальні позиції буржуазії, зберігши ментальність аристократії. Її збідніла частина

осідала в містах, переносючи туди своєрідну систему цінностей та орієнтуючись головним чином на підвищення рівня освіти, але уникаючи зайняття торгівлею або матеріальним виробництвом. Розділення на працівників фізичної праці та елітарні прошарки, що зайняті духовним виробництвом, на людей простих та утворених традиційно домінувало в дворянських культурах.

Варто звернути увагу на те, що достатньо почесна, порівняно зі Східною Європою, роль інтелігенції пов'язана з тим фактом, що, попри історичні катаклізми та панування тоталітарних режимів, з середини ХІХ – першої половини ХХ ст. й далі, розвиток освітньої системи пов'язувався зі збереженням та культивацією традиційних релігійних морально-правових засад, які передували розвиткові економіки та ринку. А відтак інтелігенція поставала упродовж тривалого історичного часу більш потужною спільнотою ніж буржуазія, яка була нечисельною та неспроможною в повному обсязі артикулювати власні суспільно-політичні інтереси. Саме інтелігенція у Центральній Європі здійснювала широкий спектр функцій соціального контролю.

Треба також зазначити, що вимоги та «виклики» модерну об'єктивно послаблювали й традиційну феодальну соціальну верству, яка в соціальному відношенні тривалий час все ж залишалася провідним політичним гравцем. Феодальне шляхетство також не мало достатніх можливостей для успішної трансформації власного етосу та стилю життя на модерних засадах, на що звертають увагу П. Кінг та І. Селеньї [7, с. 44]. За цих умов центральноєвропейська освітня система стала єдиним легітимним підґрунтям для формування соціальної мобільності тих суспільних груп, які частково потерпали від руйнації феодальної системи та кволості нових модерних суспільних інституцій таких, зокрема, як інтелігенція, що надавало поштовх до ствердження нових можливостей для функціонування громадянського суспільства.

Цю можливість спробувала використати шляхетська верства, яка, втративши власні привілеї, намагалася посісти вагоме місце в новій буржуазній соціальній структурі, але, внаслідок потужності й неререформованості старих соціальних структур, це виявилось практично неможливим. У цьому ракурсі Е. Тоунслі слушно зазначає, що «велика купа людей, що отримала університетську освіту, була значною мірою маргіналізованою, внаслідок наявності в Центральній Європі слабкої ринкової економіки та інших інституційних потуг» [11, с. 94].

Саме тому найбільший розвиток інтелігенція як соціокультурна група та феномен громадського життя отримала в Польщі з її

особливо численною шляхтою, що складала до 15–20 % населення. Саме вона створила культурно-історичний контекст формування польської інтелігенції. Частина земельної аристократії (шляхта), що декласується, упродовж століття намагалася зберегти в міському середовищі свій традиційний стиль життя, старанно дистанціюючись від буржуазних прошарків та їхньої культури. Шляхетський етос, успадкований інтелігенцією, заперечував працю заради заробітку та демонстрував суспільству зразки духовного розвитку.

Саме у цей час в Центральній Європі закінчення учбового закладу, особливо вищого, перетворилося на символ відповідної соціальної приналежності. Причому найбільший конкурс існував при вступі на престижні спеціальності, незалежно від їхньої економічної перспективи. Освітній статус сприймався як своєрідне свідоцтво про благородне походження, у край принадне для низових верств суспільства. Особливо треба зазначити, що у людей зберігалася прагнення вибирати традиційні види освіти, які не завжди пов'язані з економічним або політичним пріоритетам цього часу. Це стосується не лише вищих верств суспільства. Так, у середні та вищі учбові заклади, що надавали освіту, конкурс був найбільшим. Поступити в них вдавалося в основному молоді з міста, але й були спроби сільських мешканців стати студентами.

Освітня мобільність у країнах Центральної Європи початку ХХ ст. оцінювалися вельми позитивно. Практично усі молоді та здатні люди мають можливість отримати вищу освіту. Модель соціального просування шляхом отримання усе більш високих рівнів освіти перетворилася на домінуючу. Освітня мобільність будувалася вже не на груповій, а на індивідуальній основі. Людина шляхом підвищення своєї кваліфікації намагалася перейти до складніших видів трудової діяльності. Професії, що не вимагали освіти і кваліфікації, в період економічного зростання вважалися найменш престижними. І це незважаючи на політику радикального перерозподілу заробітків, що урізалися заробітну плату у працівників розумової праці на користь робітників.

Оцінюючи шанси інтелігенції центральноєвропейських держав, І. Селенї та Д. Конрад приходять до висновку, що інтелігенція / інтелектуали – це суспільна сила, яка володіє монополією на виробництво «телеологічних знань», тобто знань, пов'язаних з виробництвом цілей. Це дозволяє інтелігенції претендувати на активну участь у розвитку суспільства. Бюрократія не могла цьому опиратися і знайшла вихід з цієї ситуації – інтеграція з частиною інтелігенції. Як наслідок, відбулася інтелектуалізація бюрократії. В індустріюно відсталих суспільствах Центральної Європи інтелігенція

була організована у бюрократичний правлячий клас та узяла на себе ініціативу по модернізації, замінивши слабку буржуазію, нездібну до розриву з феодализмом.

В Центральній Європі можемо спостерігати феномен, який німецький соціолог К. Мангейм характеризував як інститут соціально незакріплених інтелектуалів. Йдеться, передусім, про те, що попри достатньо вагому роль спільноти інтелігентів як маніфестантів нормативно-морального підґрунтя в суспільстві, її позиція в суспільних відносинах є окремою й цілком дистанційованою від інших соціальних груп. У ракурсі ідей німецького дослідника цілком зрозуміло, що йдеться про неукоріненість спільноти інтелігенції у центральноєвропейській соціальній структурі, її незалежність від держави та автономних статках, що пов'язані з відповідним становищем у старій феодальній ієрархії та спадкових привілеях. Маючи відносно автономний статус, інтелігенція виступала в ролі головної модернізаційної сили центральноєвропейських суспільств, намагаючись поєднувати премодерні та модерні цінності – цінності спільноти та цінності індивідуалістичні.

Аналізуючи різні фази становлення суспільної свідомості, К. Мангейм встановлює, що саме розвиток інтелігенції відповідає останній заключній стадії цього процесу. Дослідник впевнений, що інтелігенція – це «остання група, що прийшла до соціологічної точки зору, оскільки місце інтелігенції в громадському розподілі праці позбавляє її безпосереднього доступу до якої-небудь зі значних і функціональних галузей суспільства» [4, с. 102]. Перш ніж зрозуміти своє призначення, інтелігенція повинна зайнятися вивченням ідеології нижчих класів. Коли розрізнені групи інтелігенції починають пошуки своєї орієнтації, вони інтерпретують себе в системі понять, створеній класам робітників на його шляху до самоідентифікації. Цим пояснюється різке зниження самооцінки інтелігенції.

Втрата самовпевненості інтелігенції проходила двома напрямками. По-перше, інтелігенція приєднувалася до партій робочого класу. Це був не союз рівних, а деякий компроміс, продиктований прагненням грати роль пролетарських функціонерів, здійснений за тим же принципом, в силу якого деякі їхні попередники боролися за справу колишніх правлячих класів. По-друге, представники інтелігенції прийняли найрадикальніші переоцінки свого часу і без коливань змінили свої ціннісні орієнтири. Інтелігенція, як і будь-яка інша соціальна група, завжди має бути готовою відмовитися від нав'язаних їй нормативів та мислити самостійно, щоб знайти своє призначення у соціальній дійсності, що постійно змінюється. Неважливо, до якої політичної партії чи релігії відноситься

представник інтелігенції. Важливим є усвідомлення своєї власної позиції.

На думку К. Мангейма, центральноевропейська інтелігенція – це проміжний прошарок. Він знаходиться з-поміж соціальних класів. Окремий представник інтелігенції може мати і має певну класову орієнтацію та в конфліктах, що відбуваються, приймає сторону того або іншого прошарку. Більш того, його вибір може бути послідовним і виражати чітку класову позицію. Окрім таких зв'язків мотивацією інтелігента буває і те, що отримана освіта озброїла його знаннями, що дозволяють розглядати актуальні проблеми з різних сторін, на відміну від більшості учасників дискусій, які бачать проблему тільки з одного боку.

Тобто інтелігент Центральної Європи виявляється «озброєним» освітою (найчастіше вищою), щоб бачити проблеми свого часу не лише в одному ракурсі. Хоча іноді він може діяти і як завзятий прибічник однієї із сторін, що знаходяться у конфлікті. Отримані інтелігентом знання роблять його потенційно більш лабільним, гнучким. Він легше змінює свою точку зору і менш пов'язаний односторонньою установкою, бо здатний зіставляти декілька суперечливих підходів до одного і того ж предмета. Іноді ця схильність може суперечити класовим інтересам інтелігента. Здатність охоплювати різні сторони однієї і тієї ж проблеми і легкість, з якою він приймає інші оцінки ситуації, дозволяють йому почувати себе невимушено в широкій галузі поляризованого суспільства [5, с. 105].

Спільнота інтелігентів віддзеркалює всі суперечності й неоднозначності невдалих та перерваних модернізацій Центральної Європи. Відомий чеський дослідник Ч. Рупнік слушно зауважує, що «представлена різними премодерними спільнотами інтелігенція в цьому напіввестернізованому (а часом жорстко вестернізованому) регіоні виконує західні ролі в незахідний спосіб» [9, с. 13]. Для того щоб зрозуміти ці слова, необхідно усвідомлювати, що центральноевропейська інтелігенція, на відміну від її західного аналогу, була значно більшою мірою пов'язана з культурним капіталом, університетською системою соціальної мобільності та соціальної допомоги. Остання, як зазначає Л. Донскіс, реалізовувалась у зростанні на перетині ХІХ–ХХ ст. в Австро-Угорщині кількості товариств взаємодопомоги для представників інтелектуальної праці, які об'єктивно формували у представників освічених соціальних груп спільний нормативний стрижень та повагу до власного етосу, спільних норм та правил [3, с. 47].

Відбувалось і залучення інтелігенції до політико-публічної діяльності. Відомі центральноевропейські інтелігенти стали частиною (хоча й маргінальною) австро-угорської публічної галузі, намагаючись демократизувати соціальні відносини у власних країнах. У цьому зв'язку Ю. Кока зазначає, що до початку комуністичних часів у Центральній Європі «культурний капітал (освіта, навички, уміння) мав не набагато менше значення, ніж економічний (володіння власністю) та соціальний капітал (система соціальних зв'язків)» [8, с. 20]. Продовжуючи власну думку, учений констатує, що «до Другої Світової війни предметами поваги та престижу в Центральній Європі були заможність, репутація доброго християнина, благородне походження та освіта, яка дуже цінувалася з огляду на можливість бути успішним завдяки інтелектуальним ресурсам та системі знань» [8, с. 21].

Саме університетська система поставала базовим каналом соціальної мобільності для тих соціальних груп, що були витіснені на маргінес унаслідок відміни феодальної системи господарювання. До її складу історично належали представники дрібного нобілітету, ремісники, представники іудейського соціального прошарку. Історично інтелігенція як традиційна соціальна спільнота, попри її достатньо високий рівень освіти, мала достатньо маленькі, порівняно з чиновництвом, соціальні статки. Варто нагадати, що до другої світової війни заробітна платня університетського професора в Центральній Європі, як стверджує А. Селігман [10], дорівнювала 2/3 від заробітної плати середнього чиновника. Ще більш контрастним було співвідношення в оплаті праці між чиновником та вчителем, чиновником та лікарем: приблизно 3 до 1. Причому таке співвідношення зберігалось, як у Австро-Угорській імперії, так і пізніше, у країнах, що склалися після розпаду імперії. Інтелігенція потерпала від соціально-економічних злиднів, особливо під час економічної депресії 1928-1936 рр., коли навіть ці невеликі статки були внаслідок інфляції обезцінені.

Проте інтелігенція не була легітимізована в новому ринковому соціальному порядку, що склався в першій половині ХХ ст., який чітко розподіляв соціальні страти на «свої», які адаптувалися до законів ринкової системи, та «чужі», котрі діяли поза цими законами. Як слушно зауважує відомий угорський дослідник І. Селеньї, «освічені середні класи були витіснені двічі: вони були відлучені від старого порядку і не отримали власного місця у новому» [6, с. 19]. Тобто освічена центральноевропейська людина опинилася в маргінальному стані: відмовившись від наявних соціокультурних

норм та цінностей, вона не змогла отримати новий соціальний статус у структурі суспільства.

Схожої думки дотримується відомий французький соціолог Р. Дебре, який, описуючи специфічне становище інтелігенції, справедливо звертає увагу на її маргінальний характер, стверджуючи, що більшість інтелігенції – це викладачі, які не тільки позбавлені гідних матеріальних ресурсів, але й можливості просування соціальною драбиною: унаслідок того, що «закоркування місць на найвищих поверхах (професори, керівники кафедр) та перешкоди на антресолях (старші викладачі) роблять сходження нагору проблематичним» [2, с. 198]. Учений називає інтелігенцію та носіїв інтелектуального знання «соціальними аутсайдерами».

Очевидно, що думка французького соціолога має значне історичне підґрунтя, адже попит на інтелектуальні знання до початку ХХ ст., особливо в Центральній та Східній Європі, був достатньо малим та в ролі соціально не укорінених (термін К. Мангейма) опинилася більша частина представників інтелектуальних професій, які часто не могли знайти пристойну роботу на університетських кафедрах та на державній службі в цілому.

Важливо акцентувати увагу на тому, що центральноєвропейська політична культура, виявляючи певні авторитарні тенденції, окреслює роль інтелігенції галуззю обмеженої публічності, яка робила вкрай проблематичним існування повноцінного громадянського суспільства – розгалуженого інституту соціальних мереж та горизонтальної співпраці інтелектуальних акторів. Дилема центральноєвропейської інтелігенції ґрунтується на невідповідності між її ідентифікацією із західною цивілізацією та культурою й проблематичністю поєднання їх із відсталою соціально-економічною структурою.

Місія інтелігенції на даному етапі її існування полягала в тому, що вона була одночасно й винахідником сучасного націоналізму і, у той же час, захисником ліберальних західних соціальних та політичних ідей. Польський історик І. Лелевель зазначає, що «зобов'язання любовної інтриги між інтелігенцією та державою можна вважати єдиним можливим гарантом виживання нації і єдиною силою здатною привести націю до Європи» [10, с. 45]. Відтак місія інтелігенції, на думку багатьох європейських інтелектуалів, полягала в спрямованості до Європи та європейських цінностей, які стають вельми важливими для значної частини центральноєвропейських суспільств.

Починаючи з середини 50-х рр. ХХ ст., у країнах Центральної Європи відбувається процес індустріалізації. Промисловий підйом цих років супроводжувався масовою мобільністю населення, його

інтенсивними переміщеннями: зміна місця проживання, освіти, професії, положення в соціальній ієрархії. В ході цих переміщень складалася нова соціальна структура Центральної Європи. Її основу склали великопромисловий робочий клас та переважно технічна інтелігенція.

Прикладом цього може виступити польський досвід. На загальнонаціональному фоні Польща в середині ХХ ст. належала до групи країн середнього рівня розвитку. Тут були відсутні традиції політичної демократії в західному її розумінні, як і традиції сучасної ринкової економіки. Водночас зберігалася багата традиція дворянської культури, на основі якої формувався так званий освічений клас, або масова інтелігенція (держслужбовці), періоду соціалізму.

Роль і місце інтелігенції в суспільстві, особливо її кількісний склад у зазначений період, мали постійну тенденцію зростання. Це було пов'язано з тим, що не соціальне походження або власність, а рівень освіти став тоді головним критерієм громадського становища інтелігенції. В умовах розвитку суспільства з інтелігенцією пов'язувалися різні перспективи громадського розвитку. До селянина або приватного підприємця, що навіть мають високий прибуток, ставилися тоді як до представників аграрного або капіталістичного минулого. Інтелігенція ж уважалася рушійною силою модернізації, особливо її завершальних етапів. Інтелігенція міцно зайняла середні та вищі прошарки соціальної ієрархії центральноєвропейських суспільств.

Економічна революція створила основу прискореного розвитку суспільства, давши імпульс іншим змінам. Найважливішим серед них був не лише підйом рівня освіти, але і тісно взаємозв'язане з ним зростання міст. Перетворення сільського населення в міське стало центральною ланкою модернізації у центральноєвропейських державах. Урбанізація суттєво змінила принципи організації життя інтелігенції, норми і зразки їхньої поведінки та свідомості. Завершувався найбільш драматичний період адаптації мігрантів з села (серед яких було багато представників інтелігенції) до нових умов міського життя, пов'язаний з розпадом звичних міжлюдських відносин, з появою почуття ізоляції та соціальною фрустрацією.

Головна особливість центральноєвропейського типу урбанізації, що розгорнулася у 50-60-ті рр. ХХ ст., це її позаіндустрійний, позаекономічний характер. За своєю природою ця модель урбанізації є соціально-культурною, соціально-політичною. Серед мігрантів домінували люди, зайняті розумовою працею, жінки, люди з середньою професійною та вищою освітою. Характерно, що

найвищий відсоток високоосвічених переселенців доводився на аграрну Болгарію, де підвищення рівня освіти служило найбільш важливою причиною переїзду в місто. Перше покоління городян формувалося як перше покоління масової інтелігенції.

Треба відзначити, що центральноєвропейський тип соціальної ієрархії не відповідав економічній структурі суспільства, а був ієрархією освітньою. В умовах «консервативного» типу модернізації зберігалося багато традиційних уявлень, зокрема зневажливе відношення до заробляння грошей та отримання прибутку, характерне для дворянсько-аристократичних кіл. Особливе місце зайняла нова інтелігенція в житті колишніх дворянських прошарків з їхнім етосом.

У 1960-і рр. у країнах центральноєвропейського регіону ще залишалися невисокими соціальні бар'єри, що розділяють працівників розумової й фізичної праці, спільноти інтелігенції та робочого класу, що формуються. Проте програма соціалістичної індустріалізації була вже в основному виконана, і соціальні переміщення (найінтенсивніші за всю історію розвитку Центральної Європи) вичерпали свій потенціал. Глибокі зміни в економіці та професійній структурі населення, викликані індустріальним зростанням, колективізацією сільського господарства та націоналізацією основних галузей промисловості, фактично добігли кінця.

За порівняно короткий період часу індустріалізація поглинула надлишок робочої сили, що існувала в аграрному секторі країн регіону. Виникла нова соціальна структура центральноєвропейського суспільства, що перейшло в категорію індустріального. Специфіка цього переходу проявляється не лише в загальних для усіх країн тенденціях соціального розвитку. Не менш цікаві і його національні особливості.

Окрім освіти, найважливішою цінністю інтелектуального простору Центральної Європи була ідея рівності. Поєднання освіти та рівності зумовлювало повсякденне життя інтелігенції, її діяльність та самосвідомість. Рівність була найважливішим принципом соціалізму, який мав на увазі прискорене економічне зростання, розвиток суспільства на основі підвищення рівня освіти та кваліфікації широких верств населення. Перетворення освіти на загальне й доступне явище є найважливішим проявом соціальної рівності. Це не суперечило традиціям Центральної Європи, згідно з якими від інтелігенції завжди чекали поєднання посланництва та професіоналізму в здійсненні двох основних місій – національною та модернізаційною.

Також треба зазначити, що в ці роки заохочувався розвиток культурних потреб та інтересів, що відносяться до сфери високих зразків літератури та мистецтва. Нову інтелігенцію, як і її досоціалістичну попередницю, відрізняла не лише тяга до духовних цінностей, але і свідомість громадської відповідальності. Ще в XIX – початку XX ст. громадська відповідальність наслідувала окрім соціальної ролі, престижу та культури дворянства, ще й ідеологію дворянської демократії. Вона ґрунтувалася на вірі в те, що економічні відмінності другорядні, а ідеали рівності – первинні.

Центральноєвропейська інтелігенція (переважно нова) створила тип культури, тісно пов'язаний зі старою дворянською культурою і, зберігаючи спадкоємність з нею, сприймала себе як національну еліту. Це було особливо характерно для польської інтелігенції. Її антипрагматизм визначався сукупністю чинників: специфікою національної історії в умовах тривалої боротьби за незалежність, впливом католицизму, а в другій половині XX ст. ще й особливостями моделі громадського розвитку. Ця модель будувалася на пріоритеті неекономічних стимулів людської діяльності, домінування культурних цінностей над матеріальними, на прихильності ідеалам рівності та колективізму.

Громадський розвиток цього періоду був націлений на вирівнювання статусних характеристик за освітньо-кваліфікаційним принципом. Цей шлях розвитку відповідав моделі еволюції від аграрного добуржуазного суспільства до сучасності, минувши капіталістичну стадію. Наслідуючи цю модель, комуністичний режим зберіг і назву цієї соціальної групи, і найважливіші її риси. Ядро інтелігенції склали діячі науки і мистецтва, її творча частина. Вони асимілювали традиційні елітарні цінності та транслиували їх іншим соціальним групам.

Таким чином, можемо констатувати, що на початку 1960-х рр. у Польщі половину усієї інтелігенції складали вихідці з селян та робітників. Хоча центральноєвропейська інтелігенція виникла на новій соціальній основі, так сказати з народу, вона орієнтувалася на культурні зразки традиційної, досоціалістичної інтелігенції. Робочий клас цього періоду мав безперечну специфіку, пов'язану з його привілейованим соціально-політичним статусом, з одного боку, і перехідними властивостями, зумовленими селянським походженням та найчастіше сільським місцем проживання, напівтрадиційним цінностями і орієнтаціями, з іншого. Ще більшою своєрідністю відрізнялася народна інтелігенція. Обидві ці групи (робочий клас та народна інтелігенція) у другій половині XX ст. пережили період свого зльоту та падіння. Робітники виконували роль масової основи

формування індустрійного суспільства, інтелігенція – переходу до постіндустрійного суспільства та постмодерну, що народжується.

Кінець 1960-х рр. став в економічно розвинених країнах світу часом завершення «промислового століття» та переходу до нової епохи – НТР. Ринок висококваліфікованої праці, що склався в результаті прискореної індустріалізації, досить швидко наситився і відносно стабілізувався. Попит на фахівців міг знову зрости тільки за умови переходу до якісно нової соціально-професійної структури, що відповідає стандартам постіндустрійного, інформаційного суспільства.

Новий етап розвитку, що розпочався на рубежі 1960-1970-х рр., повністю змінив умови та терміни входження молодого інтелігенції в трудове життя. Ще кілька років тому більшість інтелігенції включалася у виробничу діяльність на найраніших етапах своєї біографії. Зовсім інакше склався життєвий шлях наступного післявоєнного покоління інтелігенції. Його потенціал фактично каналізується в сферу освіти, особливо його вищих рівнів, за рахунок чого період соціальної молодості значно подовжується. Багаторазово збільшується кількість претендентів на дипломи вищих навчальних закладів, вступ до вищої школи стає метою практично усіх випускників середньої школи. Таким чином, країни Центральної Європи пережили справжню освітню революцію, пік якої припав на рубіж 1960-1970-х рр. У результаті різко збільшилася кількість людей з вищою та повною середньою освітою. Саме ця обставина в сильній мірі й зумовила усю подальшу історію центральноєвропейського суспільства, зміну моделі його розвитку через два десятиліття.

На перетині 1960-1970-х рр. нова інтелігенція стала носієм національно-культурних цінностей, істотно відрізняючись від свого західного аналога (інтелектуала) та представників середнього класу. Центральноєвропейську інтелігенцію, яка нерідко нехтувала працею, що дає можливість досягнення більш високого рівня життя, відрізняли від інших соціальних прошарків не доходи або професійні інтереси, а особливості типу культури та взаємовідносин. Тобто інтелігенція є специфічним поєднанням психологічних характеристик, стилю поведінки, соціального статусу та системи цінностей.

Таким чином, можна зробити висновки, що індивідуалістично-ліберальні тенденції в розвитку центральноєвропейської інтелігенції знайшли свій вияв у період між 1870 та 1890 рр., упродовж яких інтелігенція намагалася орієнтуватися на буржуазні цілераціональні інтенції. Інтелігенція активно вписувалася в процеси урбанізації та індустріалізації, які відбувалися за часів Пруського та Австро-

Угорського режимів. Вона всіляко підтримувала цю реформістську політичну владу, яка значно розширювала політичні та громадянські права центральноєвропейців: надавала права громадянства й сприяла формуванню публічних культур. Попри успіхи інтелігенції в процесі розбудови громадянського суспільства було б перебільшенням уважати, що ця спільнота була спроможна самотужки проводити модернізацію цих суспільств. Варто тут навести слова І. Селенї, який, зокрема, зазначає, що «інтелігенція мала могутнього ворога у вигляді феодалного шляхетства та їй не вдалося нав'язати суспільству свої норми й цінності» [6, с. 92].

Поняття “інтелігенція” для Центральної Європи має унікальний, неповторний сенс. Це не просто соціальна група. Це феномен культури, феномен громадського життя, який не мав аналогів у Західній Європі. Інтелігенція традиційно мала високий, елітарний статус у країнах даного регіону до середини ХХ ст., що зберігала напівфеодалний вигляд та ієрархічну структуру суспільства. В умовах відсутності конкуренції з боку буржуазії, інтелігенція, яку називають “продуктом центральноєвропейської відсталості”, займала важливу соціальну нішу, яка не обмежувалася науковою або художньою діяльністю.

Зараз у центральноєвропейському інтелігенті переплітаються риси найрізноманітніших історичних епох, утворюючи специфічний, характерний тільки для нього, синтез архаїки та постмодерну, соціального та ліберального, національного та глобального. Географічне та геополітичне положення Центральної Європи лише посилює внутрішню неоднорідність цього типу культури. Упродовж останнього півстоліття культура центральноєвропейського типу формувалася як перехідна. Поняття про перехідність весь цей час залишалось головним для народів цього регіону, зумовлюючи поведінку та свідомість центральноєвропейця. Також треба зазначити, що в ці роки в суспільстві формуються структури, що дають центральноєвропейській інтелігенції відчуття спадкоємності, зв'язку поколінь. Їх основа виникає в середовищі міської освіченої молоді, що виступила в ролі головної рушійної сили подальшого розвитку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бауман З. Свобода / З. Бауман ; пер. с англ. Г. Дашевского. – М. : Новое издательство, 2005. – 129 с.
2. Вулф Л. Винайдення Східної Європи: Мапа цивілізації у свідомості епохи Просвітництва / Л. Вулф. – К. : Критика, 2009. – 591 с.

3. Донскіс Л. Збентежена ідентичність і сучасний світ / Л. Донскіс. – К. : Факт, 2010. – 312 с.

4. Мангейм К. Идеология и утопия / Мангейм К. // Утопия и утопическое мышление: антология зарубежной литературы. – М. : Прогресс 1991. – С. 113-169.

5. Манхейм К. Проблема интеллигенции: Исследование ее роли в прошлом и настоящем / Манхейм К. // Манхейм К. Избранное: Социология культуры / Манхейм К. – М., СПб. : Университетская книга, 2000. – с. 94-166.

6. Селеньи И. Построение капитализма без капиталистов. Образование классов и борьба элит в посткоммунистической Центральной Европе / И. Селеньи, Г. Эял, Э. Тоунсли. – К. : Институт социологии, 2008. – 320 с.

7. King P. Pathways from socialism: The transformation of intellectuals / King P., Szelenyi I. – Stuttgart : Rupert, 1997. – 264 p.

8. Kocka J. Bourgeois society in nineteenth and twentieth century Europe / J. Kocka – Oxford: Providence, 1993. – 479 p.

9. Rupnik M. Idea Społeczeństwa obywatelskiego na przełomie XX–XXI wieku / M. Rupnik. – Krakow : Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1989. – 156 s.

10. Seligman A. The idea of civil society / A. Seligman – New York: The Free Press, 1992. – 235 p.

11. Tounslы E. Eastern Europe and social reforms / E. Tounslы – Washington: Washington University Press, 1998. – 214 p.